

і колгоспи і машинно-тракторні станції, і колективні підприємства, і комуни..

Далеко за північ я попрощався з Левицьким.

Другого дня вранці, коли я виїхав за браму і згори переді мною послалися околиці, темні пригорки й гаї, голубі долини і десятки сел з трухлявими тинами, маленькими хатами і спорохнявілими солом'яними стріхами,—я пригадав:

— Мине короткий час, і Ободівські землі змінять своє обличчя. І тоді ніхто не впізнає Ободівки—колишнього маєтку польського графа Сабанського.

МИКОЛА ДУКИН

БЕЗ ПРОТОПТАНИХ СТЕЖОК

(Діти в комуні)

Нотатки культармійця

НАПРОВЕСНІ

Мій шкільний корабель весело ріже сонні води річного навчального пляну. День по дневі лишаються позаду пройдені шматки путі, день по дневі з горластої, сопатої й безтолкової орди в шістдесят горлянок і голів викристалізовується молодий, дзвінкоголосий і розумненький колектив — 1-а група Довгоярської, що на Ізюмщині, 4-хрічної трудової школи.

Корабель не боїться ні рифів ні мілин: далеко позаду лишилися перші дні плавання з розрізною абеткою, писанням паличок і тією дуже подібною до завивання молодих вовченят розвагою, що зветься колективним читанням.

Ми вже у відкритому морі шкільної премудрости: читає кожне вільно, пише теж (ох) вільно, і вже жодне не наважиться запевняти, що $2 \times 2 = 9$.

Звичайно, є й відсталі. Стешко Денщик, малесенький, як гороб'яче яечко й такий же конопатенький, сидить на першій лаві і вдесятитисячний раз читає з перших двох сторінок букваря: «жито жали», «косили та жали». Брат його—Кузьма—затурканий домашнім репетитором—батьком, осягнув уже складну механіку читання й письма, хоч і ліпить, часом, «ѣ» і «ы» в українському тексті.

На Стешка я тимчасом махнув рукою. Річ ясна—лишається на другий рік. Надто вже малий і нерозвинений хлопець.

Так само облишив я й друге «сокровище» — Костя. Кость—син місцевого куркуля, кооператора, організатора селянських сплук, пронози й агрикультурника Юхима Йосиповича Іщенка — типовий дегенерат. Його «папашка» (конче «папаша», або «папашка», а не тато, чи там, батя)—несусвітній п'янюга. Дикі попойки—буденне явище в домі батьків Костя. П'ють так собі, як стій, п'ють могоричі за якусь аферу по лінії кредитового товариства, де головує «Юхимець», п'ють перед ріжними кампаніями, обслідуваннями, виборами, намічаючи кандидатури вірних «своїх» людців... Я навмисне затримуюся на цій кольоритній постаті недавніх днів. Вона бо ще вирине не раз у нашому оповіданні.

Так от передостаннім «чадом» цього «культуртрегера» й був Кость. На решті дітей (а з них, крім Костя, ще двоє у групі) цей батьків гріх якось не позначився. Костем же природа розраховувалася з п'янюгою-батьком цілком. Рідкі, нерівні, якісь огидні зуби за завжди одвислою нижньою губою, добрий, але важкий і безтямний вираз очей, велика голова із вухами кажана—бідолаха ревно нагадував ілюстрації з антиалькогольних плякатів. У науці він був безнадійний.

Тож над цима двома—Костем і Стешком—ставлю тимчасом хреста. Решту підтягаю, решта тягне мене на всілякі нові акції, решта вже не вдоволена з нашої убогої шкільної книгозбіреньки, дехто з них вже назнав стежку до моєї власної книжкової полиці: вже засідають «ревізори» біля шаховки шкільного кооперативу, вже вони—субагенти по збиранню передплати на газети дев'ятий десяток «Червоної Зорі» розносять що-пошти зі школи батькам.

Вже перечитано вздовж і впоперек усю читанку-буквар другого і третього триместру, повивчено всі, які не познаходилися, віршики і часом на перерві у густе й низьке виття лютневого вітру за вікном несподівано вривається пісенька:

Засиніли проліски у ліску. Швидко буде землянька вся в вінку.

... Швидко буде землянька.. .буде землянька... Щодня ми відміряємо належний шмат путі, всі (далебі, що я найдужче), мріючи про той щасливий день, коли ми прибудемо до заллятого сонцем яснозеленого червневого берега, щоб по двомісячному пе-

репочинкові рушити далі, із грубими другацькими книжками замість обридлих букварів і задачників (задачниками!) в трюмах!

... Швидко буде земелька вся в вінку, вся в вінку...

Мірно ріже сонні води пляну шкільний корабель. Невтомна й завзята його горласта команда. Невтомно й завзято веду його я—молодий своєю й дитячою молодістю й веселий від їхнього сміху капітан. І невтомно ж, щосвітанку, будить мене, невиспаного після вечірньої праці з лікнепом, дід Іван—шостидесятилітній неписьменний ентузіаст народньої освіти, клясичний зразок цього гатунку дідів. Товкнутий дід якось почув від мене, що школу найкраще топити за 2—3 години перед початком лекцій і тепер щоранку дід Іван калатає в вікно:

— Миколо Ладимировичу! Відчиніть, час розтопляти.

Школа замикається зсередини, а живе дід Іван вдома, поруч.

— Ось уже скоро почнемо через день топити,—бубонить за стіною мій вірний сивий товариш.—Скоро весна-матінка налетить, не зчуємося!

За вікном одлига. Я чую, як у шибки переїщить голкуватий мокрий сніг і якось весело, не по-лютневому, гуляє вітер. І дідові слова враз стають у моїй свідомості у весь свій зріст, звучать спокійною, упевненою в собі пересторогою.

Вдень я прислухаюся до мірної ходи складної й нервової шкільної машини. Нишком я заздалегідь починаю готуватися до невідданого весняного шторму, що в нього неминуче мусить потрапити й з честю вийти мій утлий корабель.

Весни ще немає. Але її подихи я відчуваю у свистові вітру вночі, бачу у почорнілій бинді Барвінківського шляху, мокрому обважнілому Карпенковому млинові, чую в тому особливому духові від школярських чобіт, коли вся школа сповнюється пахощами відсталого гною з доріг і мокрих від далеких маршів вустилок.

Нарешті, одного дня перед початком першої лекції мені приносять заяложеного, завинутого дудочкою букваря:

— Петро передав, казав, що вже більш не ходитиме.

Я удаю з себе надзвичайно обуреного й жену геть недоброго вісника. Проте, я й справді обурений: клятий весняний шторм наміряється, видимо, таки добре мене потріпати! Я не пи-

таю, який саме Петро передав книжки, так само, як не виявляю цікавості, чому саме передав, а не приніс особисто. Поперше—передавати книжки хлопцям, кидаючи школу—традиція давня й непохитна; лише у буколічного С. Васильченка Роман сам приносить книжки учительці. Подруге, мені ясно, який саме Петро школу покидає. В кожному разі не Іщенко і не Рябуха.

Готуючись до боротьби зі стихією я заздалегідь склав списка можливих дезертирів і от тепер тоненькі рядочки прізвищ у спискові прийшли в рух, ожили, набрякли важкою й невеселою суттю.

ШТОРМИ ВЕСНЯНІ

Чорні баранчики ріллі на відталому степовому снігові остаточно провішували початок весняного шторму. І він вибухає, нарешті, з грізною й неблаганною силою. Дудочки букварів на класному столі стають звичайним явищем, розмови з батьками майже ні до чого не призводять; корабель наш занурився носом у радісно-каламутні хвилі весняного розгулу й губить команду на кожному повороті...

Директиви культвідділу РВК лише дратують і без того напружені нерви. Вони, ті директиви, повчають мене, щоб я—завидувач Довгоярської школи—пішов... до себе ж таки—до голови культкомісії Бражківської сільради і з ним «проработал вопрос о нормальном окончании учебного года».

Важко витягаючи чоботи з грузької відталі землі я перехожу шпиль і спускаюся в Бражківку до сільради. Мені треба довідатися про стан інших шкіл сільради. Голови немає, десь вдома лагодить сівалку. Секретар безпорадно розводить руками:

— Що ви хочете—другий тиждень сільраду на збори не скличемо. Сіє народ, лагодиться в поле їхати, хіба тут до школярів! В Купчанівці, чути, так-сяк ходять, у нас ще так-сяк держаться, ну а в Вірнопіллі й у Сулигівці, щитай, розбіглися зовсім.

Ці села, та ще Довгий Яр—периферія Бражківської сільради. В Купчанівці—вчитель, в Сулигівці й Вірнопіллі—вчительки. Але я далекий від того, щоб ставати на битий «народний» шлях пояснення шкільних неполадок статевими ознаками керівників. Я шукаю іншої мотивації, єдиної, що дасть правдиву орієнтовку—соціальної. Купчанівка, загалом, заможніше село. Су-

лигівка—бідне, удовецьке. Вражківка теж небагате, до того ж темне, обсноване віковичними забобонами, малочутливе до будь-якого поступу й організації.

Я прохожу яром у Сулигівку до Ганни Павловни Ушакової. Її школу легко впізнати: край села на вигоні стоїть обмитий дощами вкритий соломою непривітний, невеселий дім. Ганні Павловні, вчительці, лишилося сидіти й чекати на 1-е червня, офіційного терміна закінчення навчання по школах. Учні розбіглися, понаймалися на чужу роботу, пособляють батькам. Ходить до школи щось із четверо, переважно діти заможних, з тих, що гадають подаватися до семирічки... У вчительки сидить хуторський уповноважений сільради. Я, звичайно, напосідаюся на нього: «хіба він не знає, що є закон про карну відповідальність батьків» і т. д. Але він підкреслено-безсило розводить руками: казав, згадував, щоб не брали дітей зі школи, ну, а діла, видимо з того вже не буде.

— Весна!—чую я магічне слово.—Весна, нічого не вдієш!

В тоні його голосу я ловлю глузливі, майже веселі нотки: «Про що тут, мовляв, може бути мова? Це вже здавна відомо, що школяр—школяр до сівби. А потім знову—від Покрови, або від заговін, якщо строковий».

Його «весна» звучить твердо і впевнено. Під нею міцним підмурком лягла сама господарча система, недолуга й виснажна структура дрібного господарства, допотопна організація праці, догляду за худобою, її цю «весну», підпирає конечне розсортування дітей бідноти по куркульських господарствах, по наймає підпирає брак взуття, брак організованої допомоги дітям бідноти, побоювання, що на твоє місце найметься інший...

Я мовчки зідхаю й починаю прощатися. Путь мені просла-лася: Орловою балкою, через шлях на Вірнопілля. Там, казав секретар, справа зовсім кепська.

Весняний шторм, отже, зборов не лише самого мене.

КОЛЕКТИВ... КОМУНА...

Власне, у мене справи ще йдуть порівнююче гарно. Після довгих змагань, відступів, перемог і поразок (спасибі І. М. Безпаленкові, тамтешньому аборигентові-агрономові, фундаторові моєї школи й невтомному за неї борцеві), після спеціальних розмов з батьками учнів, у школі все ж лишилося аж вісімнадцятеро

школярів. Хитнулися були й ці, але я ризикнув на (нині, доречі, зовсім звичайний) крок: відпустив учнів офіційно на тиждень, у самий розпал сівби з тим, щоб вони потім повернулися до школи.

Дід Іван стиха посміхався у свою сиву, рідку бороду:

— Оце ви їх тільки й бачили!

Ба, ні! Кажу ж вісімнадцятеро зійшлося після сівби, і я святкував перемогу. На найближчій вчительській конференції я доповідав про свою школу.

— У Довгоярській школі 29% учнів ще ходить,—дивували товариші по роботі.—Розкажіть,—прохали,—якими засобами ви цього досягли.

Було б нечесно не признатися бодай пост-фактум, що серед учительства був (а може є й зараз) певний прошарок, що розглядав щорічну весняну катастрофу, як своєрідну додаткову відпустку. «Розбіглися, мовляв, ну й слава богу менше мороки. Обридли вони за зиму, вишкварки!» Тому я з охотою і з притиском розповідаю про ті надто обмежені засоби, що були в мене в руках. Ну, лаявся з сільрадою, ну «ганяв» уповноважених, індивідуально підходив до кожного з батьків, учнів, агітував... Нарешті (а це не дрібниця) у мене учні без тями люблять свою школу і всіх сил самі докладають, щоб хоч якнебудь доходити року.

— І все?

«І все! А що ви іншого можете придумати перед лицем цієї грізної стихії, що зветься весною? Та ще за умови, що найближчий партосередок від вас за 12 кілометрів. А громадськість?.. Використовував, розуміється, й громадськість. Тим дужче, що моя й школа громадським коштом будована. Тільки, знаєте, громадськість різна буває: у нас он Юхим Йосипович у кооператорах ходить, а восени мені намагався було не давати прийняти до школи дітей бідноти, що частково не брала участі у побудові школи.

— Нуда, у вас особливі умови.

— Ніяких особливих умов! Більш того, я особисто вважаю, що всі ці заходи й досягнення — звичайнісінький паліатив. Адже ж причини щорічного провалу лежать значно глибше, ніж у небажанні батьків посилати дітей до школи. Причина—у самій економічній структурі, у стихії господарчій, помноженій на сти-

хню весняну. Кому, кому, а нам, сільським учителям, слід це розуміти добре. Треба битися не лише за кожного учня, а за всіх учнів, за створення такої господарчої системи, яка б дала батькам, сільській бідності змогу не відривати дітей від школи.

— Що це ти за систему таку винайшов?—всміхнувся один з моїх бесідників.—Ах, цей неспокійний довгоярець! Він завжди носить з якимись химерними ідеями. І що найдивніше, ці ідеї в його руках перестають часом бути химерними, а живуть і діють, перемагають. Отже, система»...

— Колектив!— мовив я і мої бесідники змовкли й замислилися. А разом з ними замислився й я. Я в ту мить не уявляв собі ще детально, як саме зміниться стан сільського дитинства за колективізації, але вже добре розумів, що кардинального розв'язання проблеми слід шукати саме цими шляхами.

— Колектив, комуна!—мовив я вже певніше і витяг свого блокнота, щоб додати пункт про колективи до тез доповіді про вою школу.

КОЛЬКА ПНЕТЬСЯ В АГРОНОМИ

Запахними травневими степовими вечорами ми любили з учнями збиратися на шкільному ганкові. Кінчали поливати квітник, город, а після сходилися на ганок і або співали, або вели довгі розмови про далекі краї, далеких людей і давні часи, чи обмірковували наші сільські новини, стан засівів, пляни посадки школою питомника тощо. Зрештою, найулюбленішою темою наших розмов був саме питомник. Поруч школи жив згадуваний вже І. М. Безпаленко. Він обіцяв допомогти нам порадами, матеріально, особисто. Я ж сам, здавна ненавидячи словесницьку школу, мов дитина, радів змозі насадити у школі бодай зародки політехнізму, тим часом використовуючи садівництво для практичної роботи з дітьми.

Колька Іщенко, шибайголова, одинак і мизун—син місцевого багатія Андрія Йосиповича, «Юхимцевого» брата, підчас однієї з розмов на теми дальшої, зокрема, агрономічної освіти, якось заявив:

— Я як семилетку кінчу—буду вчитися на агронома!

Вчився Колька, не скажу, щоб тарно. Дика, свавільна натура цього нащадка хуторянських рокфелерів ніяк не давала йому змоги укластися, у, щонайменше однакові для всіх, рямці шкіль-

ної дисципліни. У школі, поміж товариством Колька вимагає до себе такої ж поваги, як і поза школою. Методи досягти цього у Кольки досить примітивні: недбало, мов між іншим, заплатити карбованця за найкращі у шкількоопі кольорові олівці, через день пороздавати ті олівці за всякі дрібні послуги хлопцям, а потім знову ж у них ті олівці поскуповувати.

Не станься з ним того, що сталося, продовжуй Колька «мирно вростати»—був би з нього зараз клясичний парубчак-куркулєнко, що із найдорожчою цигаркою в зубах, із пляшкою вина в кешені й найнятим гармоністом у ар'єргарді шпаціює темної ночі мирними сільськими вулицями від одних досвіток до других, обнявшись із найбільшим у селі зарізякою, простуючи кожне до свого льогічного кінця: один до БУПР'у за різанину у п'янці, а другий—до нарсуду в аліментарних справах.

Вчиться Колька неохоче, часто приходиться до школи з невиконаними завданнями, неухважно сидить у класі, брудно й неохайно пише. І тільки пиха, пиха багатієвого сина перед рештою примушують його сяк-так триматися. І про «агронома» Колька мовив так собі, між іншим, недбало: сказав і забув. Але я враз спостерігаю, який величезний вплив справляють його слова на всю кампанію. «А щоб б ви думали,—читаю я всім на обличчях,—Колька й на агронома вивчиться! Хіба у батька грошей не вистачить його протримати в городі. Ого, тільки б хотів Колька вчитися!»

Серед тих заздросників—багато моїх щирих друзів: ось вони—з пропанаханими на колінах штаньми, позакурювані в роботі (прибігли вже ввечорі навідати «хоч на минутку»), батькові робітники, пастушки, погоничі, орачі... З поміж них багато—найкращі учні і... майже жодного з такою блискучою, як у Кольки, перспективою. «Шутка сказати—агроном! Тут би в семирічку хоч би однією ногою потрапити, хоч не в Ізюм, у Кам'янку бодай»... Мені стає шкода їх; образа за своїх друзів шарпає мене насередину кола:

— А все ж ти, Колька, ніколи не будеш агрономом!..

— Ні... буду!..—спантеличується Колька.

Раптова й запальна моя підтримка підбадьорила замурану демократію:

— Ні, не будеш, кажуть учитель тобі. Куди ж—роззадавався!—Йй, демократії, ще не зовсім ясно чому саме Кольці не по-

щастить здійснити свої заміри, але вона вже смакує його неминучу поразку.

Я поясню, більше решті, ніж Кольці, класовий принцип комплектування ВИШ'ів, пояснюю, що бідніше студентство забезпечується державою, і ми кінчаємо наше вечірнє зборисько химерними мріями про те, як на кошти, що їх нам дасть питомник, ми пошлемо вчитися до семирічки найкращих, найбідніших учнів школи.

Того ж вечора я допізна просидів за своїм робочим столом, малюючи графіки, підраховуючи по групах колонки цифр, комбінуючи їх...

Перед очима мені розгорталася дуже невесела картина. Я розбив усіх учнів за соціальними ознаками, докладно аналізуючи матеріальний стан кожної родини. Це тим легше було зробити, що списки «пайщиків», коштом яких будувалася школа, були в мене. Роблю виборку по групах окремо: найбідніші, найзаможніші... Беру другий з них і замислююся: він майже достотний із списком тих вісімнадцяти, що доходили року...

Виходить, я, докладаючи нелюдських зусиль вчасно закінчити шкільний рік, працював на заможню верхівку села! Виходить, те найцінніше, що було в школі, мені не пощастило затримати...

Ці висновки, розуміється, не прийшли мені на думку саме того вечора: загальні контури картини мені з'ясувалися, звичайно, раніше. Тут я лише деталізував, конкретизував свої спостереження.

Що дивного, приміром, у тому, що той же Колька Іщенко доклав року? У батька—коні, все вчасно зроблене, в усьому упорядка, у батька, нарешті, є Омелько, наймит, що коштом його неписьменности Колька набуває знань. Що дивного, що доходив року Степан Бондаренко, теж один з найзаможніших учнів? Що дивного, нарешті, що до останнього дня відвідував школу Голозко—син Базаліївського багатія?.. Аджеж обидва Олійники понаймалися десь і школу покинули, аджеж Іван Саєнко теж покинув ходити, бо ні в чому, босий... Аджеж десятки інших учнів пасуть, погоничують, сіють...

І все, що робилося для того, щоб їх затримати у школі—паліатив. Боротися за відвідування школи треба, але водночас треба боротися за те, щоб школа стала невід'ємною складовою частиною існування селянської дитини, щоб право на неї мав у пер-

шу чергу той, кому взагалі на радянському селі всі права й привилеї надано. Біднота сільська ще не опанувала школу, біднота сільська...

ПРОЩИТАВСЯ КОЛЬКА!.. БЕЗ ПРОТОПТАНИХ СТЕЖОК...

... Як і п'ять років перед тим, Дінець сонно котить свої чисті води повз рідний, сонний і зелений Ізюм.

Доки комунівські коні, що приїхали по мене, відпочивають після двадцятисемикілометрового маршу, я велосипедом їду до Дінця. Але цього разу мене ваблять не чисті, переполіскані в лісах води слобожанського Славути і не разочок човнів на кам'янистім березі. Я простую вузьенькою вуличкою до маненького будиночка на кручі. В ньому, в тому будиночкуві—мої колишні, та й не тільки колишні, друзі—п'ять років тому весела, неугавна первачня.

Будинок—інтернат учнів Ізюмської семирічки. Мешканці будинку—молоді громадяни сільськогосподарчої комуні КІМ на Ізюмщині. Однієї з найбільших на Ізюмщині комун—Довгоярської.

Назустріч мені, спершу байдуже-вичікуюче, а далі радісно і рвучко кидається кілька підлітків. Далєбі, їх не важко розпізнати: он отой—поважний і засмажений сонцем, ясно—Степан Денщик. Він такий же, як і був: розсудливий, неквапний у мові і, напевне, так же добре вчиться. З-за його спини визирають очі, очі шибай-голови, пустуна, розумника й гострого на слово Семена. Трохи жеманно, «по-баришенському», виступає наперед і твердо подає руку Ганна Гур'єва, далі косить добрими й до дна тямущими очима її брат—Грицько. І, як завжди, ззаду, остання, неспіливо підходить і витирає піт зі спітнілого чола Мотря, моя улюбленниця, хороблива, тиха дівчина.

— Драстуйте, діти,—мовлю я, і ще раз озираю своїх давніх друзів. Вони знову переді мною, як давніше: п'ять довгих років десь полинули у безвість, не лишивши жодного сліду. Ось зараз підійде до мене Грицько і притишеним голосом запитає: «чи не час би нам ревізнути Семена: як там у нього в шкількоопі, чи

все гаразд?» А потім вийде наперед Степан і заявить, що він ліпше вже гратиме Тараса, аніж «Перепічку-Довгоштанька»: хлопці після вистави ступити не дадуть—задражнять...

Три роки після мого від'їзду з Довгого Яру ще трималася «Іщенківська свора», як охрестив один з комунарів Юхимця з друзями. Три роки перешиковувалися лави тамтешньої бідноти, середняцтва, три роки ще треба було, щоб вигартувався міцний, добре підкований актив.

Початок поклав я, перед від'їздом написавши в округовій газеті про нескінченні п'янки у Довгоярському кредитному. На ближчих перевиборах Юхима Іщенка прибрали з правління.

Не можу тут не згадати однієї своєї з ним розмови:

— Мене ніхто не може зайняти,—казав він,—бо я діло Леніна роблю, кооперацію будую, як Ленін казав!

У хаті цього культуртрегера на покуті замість образів пишалися похвальні листи й атестати за бджільництво, рільництво тощо. Під цими листами й атестатами він щодня попивав добру медову «кислушку», заїдав паляницями з добірної пшениці, оточений сваточками й братами-куркулями і не без підстав міркував собі, що творити «діло Леніна» в такий, як він це робив, спосіб—річ дуже приємна, а найпаче вигідна. Певно, що це було так, за тих часів і за того, згодом добре пересіяного, керівництва, що давало йому змогу «мирно вростати».

Викурений з кредитового т-ва, цей «ленінський робітничок» організував був справжній саботаж товариства, як тільки переобрали правління. А ще згодом, почувши перші подихи смертельного самуму суцільної колективізації він—спритний і передбачливий—спробував трохи відтягти неминучий кінець: організував із себе своїх братів, сваточка й кількох підкуркульників СОЗ, протиставивши його новоутвореній комуні.

— Змагаємось, Миколо Володимировичу!—сіяв він ріденький смішок крізь свої руді, дрібненькі зуби. (Я влітку минулого, 1929, року навідав був Довгий Яр на кілька днів)—Це ви тільки на початок приїхали, а от на те літо приїздіть, побачите, як діло повернем. І затямте собі: комуна проти нашого СОЗ'у не витягне ніколи в світі. Хто там зібрався, ви подивіться: там же жодного хазяїна, все—ошарашки, нероби, злидні! Вони перегризуться, як собаки, й розбіжаться ще до весни. У них їсти нічого буде! А ми в СОЗ'ї, ого-го, житимем ще, слава богу, а там, гля-

дять, назад усе повернеться: будемо кредитне зміцняти і вобще культуру провoдить»...

Юхим Йосипович не такий дурень, щоб у розмові зі мною говорити про якийсь інший «поворот». Він за «культуру», за «кредитне», за мирне «вростання». Але в його смішкові я вчуваю нахабні нотки, сміявся старий, обстріляний вовк, що розуміє вигоди свого, віднині колективного, становища і спекулює на ідеї змагання поміж «його» СОЗ'ом і комуною «ошарашок» і «злйднів».

Цю розмову я переказав Харитонові Гур'єву—голові комуни. Замість обуритися, він лише всміхнувся стиха й повідомив, що в Ізюмі вже декому за цей СОЗ перепало на горіхи, і що він напевне буде зліквідований, як суто куркулячий.

Комуна кипіла дивним, нервовим і радісно-бадьорим життям перших організаційних днів. Кінчали будувати великого, на десять квартир будинка, ставили стайню, кухню, перевозили на спільне дворище винбарі, орали двома тракторами на зяб у полі. А невтомний і далекозорий Харитон Гур'єв вже напитував у Ізюмі будинок для інтернату школярам.

Прочитався Колька Іщенко чотири роки перед тим: не бути йому ніколи радянським агрономом!.. З папірцями про закінчення четвертої групи відвезли комунари у будинок над Дінцем своїх учнів, несміливо викупалися прибульці-степовики у прозорих дінцевих водах і вийшли на берег чистенькими, у нових сорочках учнями Ізюмської міської семирічки. І ще довго не йняли віри: сон це, чи дійсність, що Колька, всесильний Колька, ганяє у Довгому собак, а вони, Грицьки, Степани, Мотрі, вчать далі, вчитимуться далі і, напевно, вже тепер вивчатися на радянських агрономів.

Те, що здавалося мрією, далекою, недосяжною,—здійснилося. Комуна возить своїм школярам продукти, приставлена до цього діла комунарка варить і пече їм страву і дитвора смашно заїдає нехитрим борщем мудрий граніт науки, цілком задоволена з такої королевської їжі.

Я ще раз оглядаю гурточок дітей і переконано мовлю:

— Не всі тут!

— Як не всі?.. Ну да ж, не всі. Ми у дві зміни у школі..

— Ні, не всі, хто б мусів учитися.

— Колька ж не в комуні, Бондаренко не в комуні, Юхимова Сашка...

— І це знаю. Але скажіть мені, невже Карпенко, славний Гриша Карпенко, найперший учень школи і найкращий хлопець у світі вже запарубкував, облишив думати про школу? Невже він ходить із Василем Остапенком по Базаліївці і смалить цигарку, награвши «Яблучко» й польки...

Мої друзі вибухають нестримним реготом. Їх найдужче смішить, що я достоту вгадав «шляхи розвитку» Василю кар'єри. Василь справді ходить і смалить, але Грицько...

— Карпенко в Чепелі в Школі Селянської Молоді. І з ним Хаустов Андрій, коли пам'ятаєте. А Сашко Кудря й Єхніч Іван у Кам'янській семирічці. Ну, а інші не вчаться, бо їхні батьки пізніше, вже взимку повступали до комуні, тоді, як уже в семирічці йшло другий триместр навчання.

Я проходжу в будинок, де живуть діти. Чистенько, але бідно, без ніяких натяків на розкоші. Комуна ще не в силі обставити як слід житло своїх учнів. Не до розкошів, мовляв, вистачило б снаги дотягти до кінця року з харчуванням, з оджею. Проте і того й другого вистачає. Найдужче ж вистачає часу—цілком відданого дітям для науки, не шматованого на різні домашні роботи.

І аж надто, неначе, багато повітря—чистого, як сльоза, прозорого пахучого повітря, що лине з-за Дінця, з неосяжних Слобожанських борів, з безкраїх розгонів зеленого степу, що ген подався праворуч, на північ до далекого тремтячого обрію.

Обрії...

Чи тямлять вони, мої засмагли юні друзі, які неосяжні обрії розгортаються перед ними. Чи тямлять вони, що їм у руки далася та чарівна Жар-Птиця, що про неї їхні батьки складали у тисячоліттях фантастичні казки? Що наука, яка раніше перепадала селянській дитині, мов яблуко, вкрадене в чужім саду, тепер розкрила перед ними свої залляті світлом двері і вони йдуть у ті двері веселою галасливою юрбою, йдуть, як господарі, як завойовники-переможці. Вчорашні «песиголовці», одірвіголови, погоничі, попихачі по «хазяїнах», сьогодні вони—кадри, молода зміна, що готується перетворити, переродити безкраї степові простори.

... Вузенкою стежечкою я йду до Дінця з хлопцями купатися. На березі до нас приєднується ще двійко хлопців.

— Це теж наші,—каже Семен.

— Як наші, з комуни? А чиї ж вони, що я, мов, не знаю?

— Ні, це з другої комуни, з «Іскри». Он їхня хата, поруч із нашою.

Виходить, що це не випадок—комунівські інтернати для школярів у містах. Якось стихійно потреба в дальшій освіті для комунівської дівчороти знайшла собі організаційні форми—ці інтернати. Не знаю, але певен, що їх більше, ніж два у самому Ізюмі. Принаймні, року 1929, мандруючи з бригадою письменників по Вовчанщині, ми довідалися, що такий інтернат для своїх дітей має у Вовчій відома, давня й велика комуна «Червона Зоря».

А на черзі (і зовсім не в далекій перспективі) будівництво по окремих колгоспах, чи то по кущових об'єднаннях спеціальних агрономізованих шкільних закладів, де за безперервного перебування, озброєні засобами для практичних вправ, діти вивчатимуть складний агро-індустріальний політехнічний комплекс, готуючись до справжньої праці.

На лани свої ми прийдемо

З новим засівом думок.

І гуртом ми щастя знайдемо

Без протоптаних стежок!

Хай дарує мені читач піднесено-патетичний тон цього розділу, далекі, мене все це страшенно піднесло й розхвилювало.

Коли ж читачеві доводилося самому сидіти весною біля розбитого весняними штормами шкільного корабля, або, ще більше—самому кидати школу напровесні і йти найматися у строк до куркуля—то він напевно мене зрозуміє й порадіє разом зі мною і моїми юними друзями з далекої степової комуни.

БІЛЬШОВИКАМ «ВЕЗЬОТЬ!..»

Прощитався й Юхим Іщенко в серпні місяці минулого року. Ніколи вже не змагатися «його» СОЗ'ові з комуною КІМ. Відпиля, де колись на роздоріжжі бражчанської дороги й Барвінківського шляху стояв хрест—скільки оком не кинь, зеленіють її засіви. Праворуч від шляху—ячмінь великим світло-зеленим килимом збігає з гори, ліворуч—овес, пшениці, пшениці, пшениці... За ними великий питомник і гребінь тополь на фоні високого вітряка у віночку з білих легких і теплих хмар. Гребінь той і є

комуна КІМ. Там де топольки вищі й густіші, видно зелений дах Юхимового Іщенкового будинку.

— А що в Юхимовому домі, певно дитбудинок влаштували?— питаю я в комунара, що приїздив по мене в Ізюм. Комунар—комуністський коваль і активіста, Т. І. Карпенко, батько Мотрі і Грицька, що вчиться в Чепелі в ШСМ—всю дорогу не зводив розмови зі свого улюбленця Гришки, вперто одмовляючись розповісти толком, як йому, Грицькові, там живеться. «Хтойзна,—казав він.—Я ось получив від нього письмо, ну я ж, знаєте, на український язик погано пізнаю, дак нате краще вже самі прочитайте. Пише що мов би то дали йому стопензію, а в тім хтойзна». У листі Грицько справді писав, що він одержав стипендію, частину стратив на себе, а решту посилає комуні, бо вона ж за нього платить. Мова листа, рясно пересипана характерними, з літературної мови взятими й на Слобожанщині на селах неуживаними, словами, в кожному разі була зовсім приступною для розуміння. Почувши її з уст, Тимофій Іванович напевно б усе достоту зрозумів. Але лист... З листом у нього, певно, нерозривно зв'язане уявлення про спеціальний «язик»—той жахливий сумбурний жаргон, яким розмовляла й писала листи царська армія і «волоостное правління», і яким взагалі годиться оперувати, щойно зайде про те, щоб звичайні людські думки викласти на папері. «Татом став звати, відколи вчитися поїхав,—якось чудно всміхається Тимофій Іванович.—То раніше був папашою звав, а тепер татом». Грицько, певно, інстинктивно відчув природу цього слова «папашка»—синоніма і покажчика ваги й людської поваги. І відчувши, що від нього дхне хуторянським «пханням у пани», перейшов на «український язик» і зве батька «татом». А батько, ще стиснутий лабетами інерції, ніби соромиться цього слова і «не пізнає на український язик».

— Юхимова хата,—чую я й прокидаюся від своєї філологічної задуми,—порожня стоїть. А дітишки в Андріївій Іщенковій хаті поміщаються. Незручно в Юхимову хату дітей водити, далеко, на одшибі вона якось. Та й бояться баби наші тії хати, цілий бій оце були зчинили якось—бояться.

Такий блискучий провал, така смертельна, цілковита катастрофа, якої зазнав Іщенко, всесильний Іщенко, що ворочав десятки років цілою околицею, нагнала на комуністське жіноцтво якийсь мало не містичний жах. Великий, на шість чи сім кімнат,

із колонами й верандою будинок (його купив був Іщенко десь, як націоналізований і перевіз на степ) оточений високими густими тополями й oddілений від решти дворів з двох боків глибоким яром, стоїть тимчасом без діла, з забитими вікнами днепрівитний і таємничий. І те, що колишній господар його зник однієї ночі невідомо куди, мов крізь земаю пішов, надає йому ще більшої таємничости, ще дужче підпирає страх у комунівського жіноцтва.

Другого дня я навідав це велике, спорожніле глитаєве дво-рище. В глибині душі я не вірив, що в цьому паладі так таки й не доведеться влаштувати комунівських дітей.

В порожніх кімнатах—купи цегли, сміття, дошок. Еге-ге, та тут були вже зовсім розігналися на дитбудинок: он у кутку купа дитячих ослінчиків, у другому—купа «дачок», розкладних дитячих ліжок. Розкидана піч говорить про те, що тут вже були почали вмазувати казан для кухні... Шкода, ще раз шкода! Зараз то дітям і в їхньому будинкові не тісно. Але ж ідуть жнива, насувається потреба розгорнути дитбудинок на сто з гаком дітей.

— Ми й дітей по хатах порозбираємо, якщо їх там улаштують,—казали мені комунарки-матері... Другі, більш спокійні і витриманіші, міркували практично:

— Далеко надто, не з руки водити нам буде. Ви ж візьміть: за чим не кинься—і через яр, і через яр!

Тимчасом дитбудинок розмістився в центрі комуні у будинкові батька згадуваного вже Кольки Іщенка... До нього я ще вернуся у своєму оповіданні.

Другого дня, прокинувшись «раненько», аж о 7-й годині і проспавши таким чином комунівський сніданок, я вирушаю оглядати комуну. Власне, я міг ще зробити найбільше за годину—об'їхати велосипедом навколо комуні. Але я ледве встиг на обід, затримавшись на полі. Та й як його не затримаєшся. Я знав ці поля п'ять років тому. Знав і добре оброблені поля довгоярчан, знав і «культурний учасок» Юхима Іщенка, знав і забиті осотом низки сулижан і плахтату базаліївську земельну нерозбериху. І все це нині не пізнати: якось дивно перешикувалися розлогі ниви, важкими, по кількасот гектарів відразу, масивами прослалися засіви. Ось на доброго кільометра побігла—розляглася пшениця—гарновка, далі до яру—овес і навіть мак, «при долині мак» солідаризувався з загальною установкою, вибрав-

з городів на степ і кушиться, розрісся аж на п'яти гектарах зразу. Як тут не притальмуєш машини, не встанеш, не пройдешся помалу зеленими рядками, являючи, як цей зелений доки що килим вкрийється сотнями тисяч великих, красивих квіток. Каюсь, але в моїй «малоросейській» душі мабуть вперше ворохнувся химерний, атавістичний протест проти агрикультури:

— Певно ж, як і все інше, сортовий мак посіяли. Шкода, буде все однаковим квітнути. Не так, як у городчику—синеньким, червоним, біленьким... «При долині, мак, при широкій мак!»

Іспита весняної сівби комуна склала блискуче. Працювали, напружуючи всі сили. Орали, букарили, сіяли зрання й до пізнього вечора. І в наслідок—жодного гектара невикористаної землі. Навіть більше того: пару під озиме лишили всього лише 28 гектарів; засіяли пропашними, щоб по них сіяти озиме восени.

Зійшла й покущилася ярина напрочуд гарно. Казав мені згодом один громадянин, людина непевних думок і непевного напрямку, з тих, що придивляються пильно до кожної дрібниці в колгоспі і раді знайти хиби навіть там, де є наочне досягнення й перемога:

— Щастить, глядять, більшовикам! Останні десять років все якось на наших краях не вдавалися ярі. Так, що більше вже люди на озимину перейшли. А цього року, дивіться, 85 (у газетці пишуть) відсотків ярини засіяно і прямо, як навмисне—вдалося. Ні таки, що не кажіть, а везьоть радвладі.

Я радо пристав на той наявний і відрадний факт, що радвладі «везьоть». Але я знав і ту ціну, що коштувало радвладі це «везьоть». Я знав, як, не зважаючи на спішку, труднощі і нерозбериху, пильно було забезпечено весняну кампанію агропомогою. Перед очима мені розлягалися не просто сходи, а зелені часами сортових, селекціонованих, подекуди здалека привезених і спеціально обмінених у колгоспів на звичайне насіння засівів. Я знав, що, не зважаючи на надлюдські труднощі, неуправку, сівба таки вклалася в рямці накресленого агрономією календарного пляну. Тож мене ні трішки не дивувало, що радвладі «везьоть». Там, де плян, де більшовицький натиск, де буйно зметнулася вгору хвиля комунівського ентузіязму, там не може не везти!

Тільки пізніше, зазирнувши на комунівську стайню, я довідався про справжню ціну цього везіння. Людське напруження

якось забулося, не позначилося на комунарах. Але худоба стояла в стайнях схудла, вкрай заморена: далася їй у знаки ударна весняна сівба. Щоправда, навіть вона, безсловесна худоба, мусіла розділити загальний порив солідарности колгоспівської, мусіла відробити й свою й чужу пайку роботи. Бо комунівські трактори у самий розпал весняних робіт пішли аж за Дінець орати землю Червоно-Оскільській артілі й радгоспові Цукротресту.

— Знаємо, що вам до зарізу потрібні самим машини,—сказали керівникам комуни в окрузі.—Але там вони потрібніші, потрібні «доперерізу»; ви якось своїми кіньми повинні вправитися.

Колективізація, ламаючи психологію «свого двора», «свої хати», якось стихійно ламає й психологію «свого колгоспу». Потрібніші, так потрібніші,—нічого не вдієш. Машини пішли за Дінець, вибиваючись із сил, допомогли зіп'ястися на ноги великій і міцній нині Червоно-Оскільській артілі і повернулися вже аж наприкінці сівби. А комуна таки «засіяла якось» до останнього гектара.

«ПОСТАВИЛА ПИТАННЯ!» ПЕРЕМОГА І ПОРАЗКА

Було 20-е травня, коли я прийшов до біленького, прихованого будинку Довгоярської трудової школи. Час, отже, надто слушний для того, щоб застати школу порожньою, збезлюдною, мертвою. Так мені і ввижалося, що стежечка до шкільних дверей вже трохи повинна прирости шпоришем, що в класі я знайду характерний шар біленького пороху на лавах, а в кутку купу поламаних глиняних коників, плугів і борін з трісочок і інших наслідків дитячої «самодіяльності». І ще здавалося, що я довго шукатиму десь на городі у Канцималів діда Івана, щоб він сказав мені, куди поїхала і чи швидко повернеться вчителька. А звідти я піду на луки, розшукаю там когось зі знайомих дітей і розпитаюся в них, чи давно розбіглася школа, чи хоч до великодня доходили були, чи ще не набули, як це часто буває, перваки вже й читати?

Перший, кого я здибав біля школи, був Денщиків Стешко. Ні на міліметр не підріс, не змінився. Та ж сама звичка щосекунди шморгати носом, та ж сама, як і давніше, соромливість і той же характерний жест рукою: за одним заходом і затулитися рукавом і витерти ним неслухняного носа. Він, та ще двійко чи троє—

могікани. Їхні товариші вже кінчають п'яту групу, або накивали на науку і палять махорку прилюдно, парубкуючи. Решту дітей я пам'ятав шости-чотирьохлітніми малюками, що зазнайомилися з ними довелось лише переводячи всеукраїнський дитячий перепис.

Але мене зворушила (не доберу іншого слова, саме зворушила) кількість тієї решти. Накинувши звиклим оком, я визначив 80—85% можливого контингенту школярів. Саме була перерва, і дівчата рясно вкрила майданчик перед школою, перекидалася на турнікові, сиділа купками біля шкільного сараю, ганяла навипередки до школи й назад. Де вже там було втриматися шпоришеві!

Це була перемога. Перемога весни більшовицької і поразка весни одвічної, тієї весни «що ж ви хочете», що перед нею підкреслено безсило опускалися руки у сулижанського уповноваженого сільради п'ять років тому. Більшовицький штурм одвічних сільських твердинь якось немов ненароком, граючись, зламав ще одного ворога: гірку школярську весну, весну щорічного розгрому школи, весну мандрів у шуканнях хазяїна, строку, важкого дитячого заробітчанського ярма.

Мій старий, підбілений і підлатаний шкільний корабель впевнено простував до накреслених пляном берегів, стиха всміхаючись беззубим, а колись трізним і невблаганим штурмам!

З дітьми вітаюся, немов з давніми, гарними знайомими. Діти завжди знають вчителів, що раніше працювали в їхній школі. Про кожного з них з уст в уста подаються найдокладніші відомості, про кожного з них школяр завжди знає і має свою викінчену думку. Той був суворий і сердитий, у того в класі можна було на задніх лавах гратися в пера, у того карпенків «мальчик» поїв на полиці хліб і сметану, той організував шкільний кооператив, а в того гарний був шкільний хор, що розпався, щойно виїхав його організатор.

Свого часу я багато праці уклав у цю школу. Я її прийняв ще не зовсім добудовану, з великими труднощами обладнав, обсадив тополяками (а ч як шумлять довкола школи, ціпком вже не перекинеш через іншу) переборов куркулячу відрижку сепаратизму фундаторів-пайщиків школи, що намагалися диктувати умови приймання до школи дітей непайщиків, дітей бідноти. Я, нарешті, прищепив дітям любов до школи, як міг протиставив ро-

зумний, здоровий побут школи, той ідейний багаж, що його давала школа—шляху батьків, власницькій психології їхній, консерватизмові господарчому і побутовому. І багато з них листується зі мною до сьогодні, в тих листах бренять ті самі думки, що нас єднали колись у дружний веселий колектив.

То ж не дивно, що мене багато дітей знало, пам'ятало, а чи просто начулося від старших братів чи сестер. А до того ж і вчителька їхня—К. Ю. Кривуша—моя давня знайома. Ще коли я працював у Довгоярській школі, вона працювала теж в одній зі шкіл Ізюмського району. Щоправда, нині вже вона не сама працює у Довгому. З її слів я довідуюся, що крім неї у школі працює ще й учитель. Але по тону її голосу, по виразній міні я догадуюся, що «мій» школі з учителями не ведеться. Помічник її—кубанець. Кілька років тому, відчуваючи щоосени перманентну кризу на педперсонал, що висмоктувався з «буферної» Ізюмщини двома могутніми смоками: Харківщиною з одного боку і Донбасом—з другого, Наросвіта звернула свої погляди на Північний Кавказ. Не думаю, щоб на заклик той за колосального дефіциту на культурні сили, відгукнулися кращі робітники Кубанщини. Принаймні з тамтешніх педтехнікумів народу приїхало мало. Зате сипнула публіка з дев'ятирічок, шкіл з педагогічним ухилом в останніх двох класах. Щось, словом, на штиб колишніх восьми-класних жіночих гімназій. Ще за часів своєї праці на Ізюмщині я здибувався де з ким із «кубанців». Товариші, що з ними мені довелося познайомитися, м'яко кажучи, аж ніяк не підтримували слави своєї рідної сторони. Це, здебільшого, малокваліфікований педагогічно, малописьменний щодо знання української мови молодняк, до того ж з певними антисоціальними рисами. Так свого часу у Довгоярській школі працював один товариш, що систематично, раз-два на місяць зникав у сусіднє село до свого земляка і там різався в карти, кидаючи своїх учнів напризволяще. Навіть дивно ставало, звідки у такої жовторотої молоді така, щонайменше несучасна, пристрасть, як карти? А карти, як відомо, рідко фігурують у побуті нашого інтелігента без... горілки. То ж і горілочаними історіями прогрімали молоді прибульці в освітянських колах. Слово «кубанець» звучало дуже невесело.

— Ходять діти порівнюють гарно,—відповідає мені на моє запитання завідувачка школи.—Та й не дивно ж—більша половина дітей—*комунарські!* А от з роботою школи, зокрема, стар-

ших груп що веде тов. В.—провал. Мені просто соромно випускати четверту групу. Адже ж восени майже всі, що покінчують четверту групу, підуть до семирічки. Що вони там робитимуть за такою підготовкою—не уявляю....—Довгою низкою конкретних ознак і деталей провалу вона підкріплює свої невеселі висновки.

Мені стає сумно і шкода за учнів. Діти мають всі умови для того, щоб нормально вчитися й продовжувати свою освіту. І така випадкова, досадна перешкода, як малокваліфікований вчитель, видається чимсь неймовірним. Ще тоді я вирішив розпитатися у Наросвіті про комплектування шкіл із переважно колгоспницькими учнями надійним і кваліфікованим персоналом. Невже за певного напруження, за широкої роз'яснювальної роботи серед вчительських мас не можна цього зробити? Тим дужче, що справді відданого, щирого й культурного робітника школи колгосп, як правило, підтримує всіляко і вчителів, що міцно зв'язаний з життям колгоспу, колгосп у багатьох відношеннях стає завжди в допомогу. Цього я пересвідчився на прикладі К. Ю. Кривуші—вчительки—комунарки, активістки і гарного робітника.

До цього питання—зв'язок, щільний, органічний, зв'язок вчительства з колгоспним рухом—я ще повернуся. Єдине можна сказати загалом: велика більшовицька весна стала разом і великим політичним іспитом для сільського вчительства. І треба сказати, що основна маса вчительства цього іспита таки склала. Ті, ж, що не ввімкнулися активно в розгорнений наступ колективізації, що не доклали всіх сил полегшити й організувати цей наступ—логікою боротьби опинилися настільки близько протилежного берега, що мусіли облишити місце *радянського* вчителя. Та таких—одиниці. Трохи більше тих, що лишилися посередині, освітчинників, що ніколи не виходили за поріг школи. А до *радянського* вчителя весна цього року, маси нових колгоспників і місцеві партійні й *радянські* організації поставили величезні вимоги.

Кривуша—комунарка, член комуні. То ж вона у великій мірі має від комуні допомогу в розв'язанні низки матеріальних питань. На коморі комуні вона по собівартості має продукти; комуна завжди дає їй коні їхати у шкільних справах до міста, дрібний ремонт, піклування школою якимсь само собою перейшло до комуні. І вчителька у своїй роботі вже не протиставлена різноманітній і хисткій батьківській масі, а має тверду опору в особі батьків-комунарів, а найчастіше й просто—ради комуні.

— Поставила питання, що діти мусять ходити до кінця навчального року на раді комуни, і край!—каже вчителька таким тоном, ніби то це зовсім звичайне і звичне діло.—Як була сівба, прийшли до мене з ради й кажуть «Хоч що хоче робить, а дітей нам на кілька день» дайте на сівбу. Нікому коней поганяти». Нічого не поробиш, я, звичайно, відпустила. Ми зарахували ці дні, як дні практичної праці у полі з батьками.

Я мимоволі милуюся з тону її голосу: вона, певно, забула, як усього кілька років їй би тільки в вічі засміялися, а не приходили прохати відпустити дітей. А втім, нема чого дивуватися в тому: культурний рівень учорашнього селянина-індивідуала настільки швидко підвищується в горні колективного будівництва, що цілком робляться можливими «організовані переговори». А головне—організація господарства дає змогу віддати дітей цілковито в розпорядження школи. Це, розуміється, за винятком тих «авральних» днів, коли всі, від малого до старого ідуть у поле працювати.

Ми всі гуртом: вчителька і діти йдемо оглядати шкільне подвір'я. Вже виросли, зміцніли й шумлять зеленими верхівками топольки і акації. Перед вікнами—традиційний квітник, на ньому—не менш традиційні—портулак, кручений паник, нічна фіялка, мак. За школою вгору—садок. Пам'ятаю, скільки суперечок було з-за того садка, скільки дипломатичних хитрощів витратив я, домагаючись закріплення того садка за школою. Садок, насаджений громадським коштом за гроші, одержані всім хутором за перехід на багатопілля, належав земгромаді. Охоплював він школу з трьох боків, і почувати себе в такому «чужоземному оточенні» школі було не дуже приємно. Навіть землю між рядами молодих дерев не можна було використовувати на потреби школи. Нині садок—шкільний. Власне навіть не шкільний, бо й уся земля під школою—не шкільна, а комунівська. Хоч і земля, і садок фактично в розпорядженні школи: там посажені досвідні дитячі грядки й самі діти пораються біля насаджень.

МАШТАБИ... МАМКА... МАЛИЙ І КОРОВА...

Одного разу я повертався з радгоспу «Ільч», що на Барвінківщині. Пірнувши в думки про цей незвичайний радгосп, я помітно доїхав до комунівської межі. А замислитися справді було

над чим. «Проти неба на землі» з весни цього року виріс великий, на дванадцять, здається, тисяч га радгосп. Землі розкуркулених барвінківських глитаїв, клин барвінківського дальноземелля, ділянки сумежних з барвінківським районом куркульських земель—все звів до купи радгосп ім. Ільіча, розгортаючи з весни соціалістичний наступ. Ще напровесні там рішуче нічого не було, крім тачанки директора радгоспу т. П. М. Пархоменка, невтомного будівника цієї соціалістичної степової фортеці. На тачанці директор, кажуть, прожив усю весну: і тоді, як тільки з'ясувалися межі майбутнього радгоспу, і тоді, коли прийшли трактори й розпочалася сівба, і тоді, коли привезли вже матеріал і почалася будова перших бараків для робітників, перших господарчих приміщень—майстерні, кузні тощо. Не йнялося віри, що на тому місці, де нині стоїть цілий «хутір»: трактори, сівалки, букарі, де лежать штабеля дошок, дерева, де вже викладено фундаменти під будинок для постійних робітників і простору стайню для коней—що на цьому місці три—чотири місяці тому нічого не було!

Радгосп—тваринницький, тресту «Вівчар». Трохи далі від головних будівель споруджується величезні кошари для майбутнього населення радгоспу. Десь на Донщині, казав мені директор, вже закуплено першу партію овець, але по дорозі десь прийшла епідемія і вівці пересиджують карантин. Десь за місяць вже почне вкомплектуватися радгосп вівцями, а тимчасом ще багато клопоту із готуванням до зустрічі «хазяїнів». Радгосп готувався косити сіно на степу, успішно закінчивши весняну сівбу. Тимчасом, доки вкомплектується отара, радгосп засіяв на весні щось із півтори тисячі га зерновими культурами.

Взагалі, всі масштаби радгоспу—тисячі. Тисячі га землі, тисячі голів овець, тисячі центнерів сіна і інших кормів, потрібних на годівлю, і... тисячі великих і дрібних справ, що їх переробити, подолати ще треба радгоспові!

Якось мимоволі настроюєшся й собі на «тисячні масштаби». З могили, що на повороті від радгоспу до шляху видно на двадцять кілометрів довкола. Просторий, родючий і прекрасний закуток Слобожанщини зеленів куди тільки сягало око. Он там, у ярку, сховалися будівлі «Ільіча», ліворуч куриться димками поїздів залізниця Слов'янське—Лозова, а праворуч, обабіч шляху на Ізюм, зеленіють пшениці комуни «Кім» Чудовий краєвид!

Я звертаю зі шляху і хочу дістатися до комуни навропростець, повз плянтації буряків уздовж Олійникового яру. І враз почуваю, що переднє колесо машини надто твердо котиться по дорозі. Довелося встати і роззаходитися коло найнуднішої в світі операції—латати камеру.

Латаючи, я озирнувся докола себе. І враз зовсім недалеко помітив дві пари цікавих очей, що неспішно, але з великою цікавістю роздивлялися мене з-за кущика бур'яну. Їм, певно, до смерті хотілося підійти ближче й роздивитися чудну машину, що так швидко котиться згори і так раптово зупиняється. Але старе сільське дитяче «не смію» ще сидить їм у головах і вони не ворушаться, пильнуючи не викрити себе у своїй схованці. У яру пасеться двійко худоби—корова й теличка. Це враз навело мене на думку ближче ознайомитися з власниками цікавих очей.

— Ей, малюки, ану, гайда сюди! Чого ви там поховалися?

Малюки, певно, тільки й чекали на заклика: за мить вони вже з насолодою крутили педаль велосипеда, дзвонили дзвоником і взагалі поводитися, як давні знайомі.

Їх двоє—хлопчик і дівчинка. Віком вісім—десять років.

— Хіба у вас сьогодні вихідний день, що ви не в школі?—питаю я, правдиво гадаючи, що переді мною двійко школярів.

— Ми вже давно до школи не ходимо,—відповів мені хлопець.

— Як то «давно»? І чому саме?

Дядька, що охоче дозволяє крутити педаль і дзвонити дзвоником до схочу, очевидно, що нічого боятися. Обоє мої нові знайомі наввипередки починають розповідати, чому саме вони давно вже покинули школу. Дівчинка не ходить, бо покинула школу, відколи батьки вийшли з колективу. Це ж так звичайно, покинула і вже, раз треба пасти теличку. «Та й чого б це вона, кажуть татко, ходила до школи трохи не до Петра! Що це ще за мода—ціле літо дітей у школі тримати?!» Хлопчисько ж переживає цілу трагедію: батько хлопчиська—в комуні, а мати—ні.

— Мамка з комуни корову забрали й виписалися.

Далі він не говорить. Але далі й без його слів ясно. «Мамка корову забрали, отже корову треба комусь пасти. І на сцену виступає стара, як світ, історія: за для однієї корівчини зі школи забрали малого. І він, припнутий до коров'ячого хвоста оги-

нається цілий день у яру, а за яром, всього за трое гін гримить, вирує його мила школа.

Я на мить замовкаю. На якийсь час мене облишив настрої, навіяний велетнем-радгоспом, тисячними цифрами, величезними плянами, далекими закуреними обріями Слобожанського степу. Тут, на дні яру журними дитячими очима на мене дивилося маленьке, наївне, але глибоко-людське і болюче горе. Горе хлоп'яти, що його мамка забрала з комуни пасти корову. Хлоп'яти, що по-своєму, по-дитячому, але вже зрозумів величезну перевагу, що дає йому, маленькому сільському хлопчиськові комуна, великий колектив, що дбає про всіх, і в тому числі, чи не насамперед про них, про маленьких школярів.

У голосі хлопцевім я не почув звичайної дитячої покорі, звички не критикувати вчинків старших. Хлопець, видимо, розумів, що його мамка даремно забрала з комуни корову, що зза корови не варт було відривати від школи. Хлопця наочно перекочує в цьому доля його товаришів по школі, що й досі вчаться. А корови пасуться собі на схилах яру трохи далі і пасе їх комунівський пастух.

Хлопець і його «мамка»—з хутора Олійникового, що колись був артілью «Кращий урожай», але по весні 1930 року приєднався до комуни «Кім» і тепер становить собою філію комуни. Мамка його, очевидно, одна з тих жінок, що не встигла перегартуватися в артілі настільки, щоб примиритися з усупільненням її корови в комуні. З рештою, в цьому нічого дивного взагалі немає. Дивно тільки, що «мамка» й собі зламала віковічні традиції і пішла з комуни самостійно, не зважаючи на те, що чоловік у комуні лишився.

Я кінчаю поратися біля машини і підвожуся.

— Ну, малий, не журись! Я думаю, що мамка твоя швидко одумається і ти з осені підеш до школи, щоб уже ніколи не кидати її з-за мамчиної корови.

— Якби то,—тягне мрійно малий.—А то ж усі наші хлопці, у школі, а я сам тут.

— Не журись, малий! Не журись!

«ПРОПАДАЮТЬ ДНІ». ТОВ-КА Б. І. ДНІПРЕЛЬСТАН

Я вже згадував про те, що школа організовано брала участь у весняній сівбі. Згодом я був свідком, як бригадири «торгувалися» з завідувачкою:

— Відпустіть нам хлопців душ із п'ятеро, не вистачає хлопців їздити за полками, а тут же поліття, тут поліття!..

Завідувачка—невблаганна. Вона знає, що, добре пошукавши, можна знайти ще в комуні «скриті резерви». А в тім інюді згоджується на компроміс: до обіду (школа працює у дві зміни) хай їздять одні, а по обіді—другі... Тільки бригадир нехай бере на себе відповідальність за те, що діти встигнуть прибігти до школи на першу лекцію після обіду.

Бригадирові лишається тільки згоджуватися. Він відчуває, що не може самочинно зламати шкільного ладу, не може набрати собі хлопців скільки й коли йому заманеться. Молоді ж коногони (хто в одинадцять років неохочий поїздити верхи!) взагалі охочі до праці, мусять коритися «організованому піклуванню». Випадків самочинного з'явлення на поле і саботування школи—дуже небагато.

А що публіка ця потребує невпинного й саме організованого піклування—я мав нагоду пересвідчитися на прикладі артілі «Широке поле», що у селі Вірнопілля.

Тов. Бородавка—секретар Довгоярського партосередку і двадцятип'ятитисячник—працює не лише в комуні «Кім». Він цікавиться, і мірою своїх сил допомагає, й іншим колгоспам околиці. То ж він і закликав мене допомогти йому в культроботі по артілі «Широке поле». Мій культармійський діапазон теж не обмежується комуну: всюди, де тільки треба я встигаю, я намагаюся допомогти в культурній роботі. Головне в цій справі—бажання. Бо потяг до культурних розваг, до знання взагалі, по колгоспах величезний. І умови праці прекрасні: уважність і охота всіляко піти назустріч виявляється на кожному кроці.

Ми вантажимо на бричку діяпозитивного ліхтаря, простирадло замість екрана, цебро із грудкою карбиду для лампи і артільські коні котять нас яром у Вірнопілля. Артільчани, певно, вирішили хвастонуть перед гостями: чисто виметений двір, повний реманенту й худоби, всипаний піском, винесений стіл і лави посеред двору—ось що кинулося зразу в вічі, щойно ми в'їхали

на просторе артільське подвір'я. Доки пішли скликати людей, а товариш Бородавка щось гомонів і з правлінцями, я, своїм звичаєм, надібав трійко дітлахів і завів з ними дружню розмову.

«Я певен, що вони, розуміється, всі ходять до школи, бо ж не можуть діти артільчан кидати школу невчасно, немов би то вони й не колективці».—Так почав я розмову, наперед готуючись відмітити в своєму блокноті саме такий факт. Але яке ж було моє здивовання, коли я почув у відповідь зовсім інше:

— Ні, ми вже давно до школи не ходимо, бо дні пропадають!

— Як це «дні пропадають»?

— А так, хто до школи ходить, тому дні не пишуться, ну ми й покидали.

Виявилося, що в артілі є правило писати дні кожному, хто виходить на працю, незалежно від віку. Гарячої робочої пори всякі руки—робочі, кожному можна знайти якесь діло. І дівора-школярі підпали під вплив цього наївно-діляцького ажютажу, тим дужче, що з боку, дорослих вони зустрічали лише схвалення такої анархії.

Певна річ, брак робочих рук по колгоспах—явище важливе. Кожний крок, спрямований до послаблення дефіциту живої сили—важливий і корисний. Але руйнувати в ім'я цього працю школи не перевіrivши наявного контингенту робочої сили, не змобілізувавши всіх дорослих колективців на ударну працю безперечно, не можна! Та й зрештою дівора переважно женеться за записаним днем. Переважна більшість з них і працюють так собі, розуміється, аби день до вечора. Розвіяні поміж дорослими, не зібрані в окремий дитячий гурт, вони лише огинаються на очах у бригадира, щоб той не забув їм «записати дня».

Я, природно, зацікавився, як на це реагували вчителі.

— А ніяк!

— ?..

— Та ми не знаємо. Ми з нашими вчителями не дуже ридчаємося!

Ага, тепер справа стає трохи яснішою. Артільці у своєму (безперечно прекрасному й законному) прагненні вчасно впоратися з весняними роботами трохи, як кажуть, перегнули палку, по старій звичці вирішивши, що тепер, як і десятки років перед тим, не до школи, скоро підоспіла весняна робота. А школа, не зрозумівши, який величезний козир дала їй до рук колективі-

зація, теж пішла старою стежкою, не зуміла скористатися зі змоги затримати дітей до кінця навчання, допомагаючи, певна річ, організовано колективові у найважчі моменти, але не випускаючи зі своїх рук дитячого колективу.

Мої наївні лицарі діяцтва тимчасом запально вираховують мені, скільки хто з них день має записаних у бригадира. Я ж тимчасом цікавлюся, хто працює в школі з учителів. Мені називають двох. Одного я не знаю, новий певно, а друга...

— Ясно,—кажу сам собі.—Тепер усе ясно!—І відхожу до столу, де мій помічник, комсомолець нашої комуні вже лагодив чарівного лихтаря.

Читав я того вечора лекцію про Дніпрельстан. Трохи застарілі, діяпозитиви були, проте, прекрасним матеріалом для бесіди про велике Дніпровське Будівництво. Я захопився сам, розповідаючи про Дніпрельстан, захопилася моя аудиторія, мені довелося по кілька разів вертатися до деяких діяпозитивів, відповідати на безліч запитань, що часто не стосуються навіть теми лекції. Словом межі мною і аудиторією встановився гой прекрасний контакт, коли непомітно линуть хвилини, години, коли зрештою опиняєшся в тісному колі слухачів, забуваєш про втому, про голод і сон. Саме під той час газети принесли звістку про закінчення Ростовсьільмашбуду. Я перейшов з Дніпрельстану до цього щойнозбудованого велетня індустрії, згадавши, до речі, що восени 1929 року мені довелося побувати на цьому будівництві, тоді лише, здається, розпочатому. Яюсь мимоволі перескочив з Ростовсьільмашбуду до артілі «Широке поле», власне до її машин. Саме тими днями широкопільчани одержали собі нову молотарку «МО 900» харківського заводу «Серп і Молот». Прекрасна нова машина стояла, вкрита брезентом, чекаючи на недалеку молотьбу. Пам'ятаю, я ще тоді заздро поглядав на неї, пригадуючи, що в нашій комуні з молотарками погано: є їх хоч і кілька, та все «прядки», старі, ще кінні, або маненьких двигунів, замалі для тракторів.

«МО 900» стояла сірою брилою в кутку двору, як живий документ, жива ілюстрація до лекції, до звістки про новозбудований у Ростові завод.

Нарешті, лекцію скінчено. Мій помічник упаковує ліхтаря й діяпозитиви, а мене обступає колом актив сільський і щиро

дякує за переведену бесіду. Я ж на те лише знижую плечима і наївно кажу:

— Не знаю, за що ви мене маєте дякувати? Поперше, я дуже радий, що ви прослухали лекцію, а подруге, і це найголовніше, це ж дуже нехитра штука: поїхати в Ізюм, зайти до товариша Литвінова в культвідділ Райспоживспілки і взяти в нього ліhtar з діапозитивами, як це проробив я, їдучи до комуни «Кім». Чому б вашим вчителям?..

— Нашим вчителям?! Ну, видать зразу, що ви свіжий чоловік.

— Казав же я вам, що ми з нашими вчителями не дуже рідичаємося.

— Наші нарозказують!

— Наставляй вуха!

— Ми своїх вчителів в артілі раз у рік бачимо.

Такий одностайний вибух незадоволення враз повернув мене від моїх міркувань до реальної дійсності. А реальна дійсність— така К. Т-ка Б.—вчителька—донька якогось поміщика, людина, що її з сучасністю в'яже лише фінчастина РВК'у. Раз на місяць вона з'являється до району отримати свою вчительську зарплату, розповісти про чергові свої сварки з сільрадою і знову поїхати в свою ненависну школу. Чотири роки працював я поруч із нею, і чотири року лишалася вона незмінною: озлобленою на людей, на чуже вороже їй життя, гімназисткою. Що поробиш, нові кадри ще не встигають поповняти лав, що не рік поширюваної вчительської армії. Доводиться, отже, користатися з послуг таких о, як т. Б. «аполітичних» інтелігентів.

Т. Бородавка, коли ми вертали на комуни, підтвердив мої думки. Справді, казав він, відколи він веде працю вперед артільців «Широкого Поля» він ні разу не здивався з фактом активної участі, активної допомоги тамтешнього вчительства молодому колгоспові. А колгосп, певна річ, радий би був бачити у себе культурних робітників, хоч і щодня, колгоспові є в чому допомагати. Хоч би і в справі, що безпосередньо стосується й школи: у боротьбі, роз'ясненні наївного ажіотажу з записуванням днів на шкоду вчасному закінченню шкільної науки.

Бо структура артілі саме в цьому відношенні значно відрізняється від структури комуни: в артілі кожна родина великою мірою змушена сама піклуватися своїми дітьми. То ж органі-

зувати справу з навчанням дітей по-новому, по-колективістичному, перебороти старі традиції—завдання для радянського вчителя аж надто вчасне і почесне.

«В КОМУНІ ЖИТТЯ ГАРНЕ ШКОЛЯРЕВІ»

Т-ка Б., згадана в попередньому розділові, на щастя, виниток. Бо життя такі величезні, такі величні вимоги поставило перед радянським сільським вчительством, що впоратися з ними воно може лише чітко йдучи в ногу з передовими загонами сільського активу: партійними осередками, сільською біднотой, активним свідомим середняцтвом. Село величезними кроками йде вперед. Село щохвилини зазнає істотних змін так у своїй економічній структурі, як і в зламах психіки широких сільських мас. А за дорослими йдуть діти. Той матеріал, з яким доводиться працювати сьогоднішньому вчителю на селі, настільки є цікавий, настільки різнобарвний, настільки відмінний від того, що було кілька років тому, що з усмішкою пригадуєш свої дитячі роки.

Я пригадую четверту групу у с. Вовчому, де я працював року 1928. Пригадую запальні дискусії, що точилися тоді поміж дітьми в справі хлібозаготівель і перших позик, пригадую той глибокий розкол, що на-двоє розділив групу: на бідніших; що «за радвладу» і на Семена-куркуленка і інших, що активно реагували на всі події сільські, як у краплині води відбиварчи всі настрої, всі думки й розмови своїх батьків. Пригадую запального четверяка Гната, середняцького хлопця, що постійно вагався і з яким мені особливо було важко. Хоч Гнат, пам'ятаю, зрештою перший приніс гроші і купив для батька в мене—субагента по позиках — облігації.

Діти-комунари не становлять винятку. Вони активно живуть подіями часу, вони активно реагують на всі зрушення в житті села, на все, що діється навколо. І що найцікавіше, вони в школу перенесли те роздвоєння, що є серед батьків: вони в школі поділилися на «комунарських» і «некомунарських». Це особливо яскраво відбивається тоді, коли школа, як колектив, виходить на допомогу комуні. «Некомунарські» тут в свою чергу, діляться на кілька груп. Інші ігнорують тоді і шкільну дисципліну і волю колективу, мовляв, нас це не обходить; інші, навпаки

радо вливаються в гурт «комунарських», пильнують не відстати. Це ті, що вже однією ногою «комунарські», ті, що вже в школі переварилися зовсім, що чекають лише на вступ своїх батьків до комуні. Батьки, мовляв, уступають—новаками будуть, а ми, мовляв, давно вже «комунарські»!

Варт, справді, навести кілька документів, писаних самими дітьми, щоб трохи зрозуміти, чим живуть, як реагують діти на нове оточення, на чиєму боці їхня неприязнь і симпатії.

Ось допис до стінгазети дорослих учня 4-ої групи:

«Наші учні не одставали ні од якої кампанії, зони вільний час скористовували у громадській роботі, наприклад, як розпускали школу на перерву весняної кампанії, то учні допомагали у комуні сіяти сояшник, пшеницю, кукурудзу і таке інше.

Після весняної кампанії учні допомагали у комуні полоти буряки, збирали лялечки і палили, садили картоплю, а зимою збирали ульטרисировину (утильсировину! М. Д.) на тракторну колону. Це допомога Радвладі. Деяка праця в нас була активна, а була й кепська».

Другий допис малює працю піонерзагону, до якого, доречі, входять усі майже діти комунарів, за винятком кількох, що тимчасово за різні вчинки є по-за колективом.

«У нас піонерів було з прошлого року тільки 6 піонерів. А цей рік у нас у січні місяці 1930 року організувався піонерський загін. До цього загону увійшло 46 учнів та 6 піонерів із прошлого року. І тепер у нашому піонерському загоні всіх 52 піонери. До нас прикріпили вожатого. Вожатий розподілив нас на 5 ланок, у кожній ланці по 10 піонерів й до кожної ланки прикріпив одного ланкового. Наш піонерський загін зимою допомагав своїм комсомольцям так: по збору утильсировини на тракторну колонію (колону М. Д.). Потім на наш піонерський загін прислали 150 марок на літака, з них було 100 штук по 5 коп., а 50 шт. по 10 копійок. Наш піонерський загін їх порозповсюджував, а гроші віддав у район. А на весні наш загін працював на шкільному городі своїми ланками й допомагав у комуні працювати. Й коли нас розпускали на перерву на 10 день, то ми тоді весь час допомагали в комуні. І ще ми навесні перевіряли схожість наших культурних рослин. Ми посадили на схожість кожної

рослини по 100 штук й потім перевірили, то вони дали 85 % приблизно кожна рослина».

Школа, отже, активно реагує на всі біжучі кампанії, і, що найважливіше, щільно ув'язує свою працю, навчання, з тими кампаніями. То байдуже, що комуна й сама перевіряла схожість насіння перед посівом, важно, що діти-піонери вже розуміють важливість таких агрикультурних заходів, як попередні досвіди зі схожістю, свідомо ставляться до причин і передумов врожайності. Спробуйте ви такому культурникові сказати щось про молебінь з охрестами «о дарованні дощу». Він тільки щиро розреготеться вам у вічі, або образиться за такий несолідний і недостойний жарт!

Це, доречі, надзвичайно важливий момент: зуміти, за умов вилучення дитини з безпосереднього господарчого процесу, безпосередньої практичної роботи в господарстві з батьком змалечку, поволі його до тих процесів привчити. Підвести його до участі у виробництві свідомим, бодай елементарно обізнаним на культурному господарюванні. Тут—широке поле, неосяжне, якщо хочете, для перетворення школи зі словесницької на політехнічну, на виробничу. А мавши до того ж організоване виробництво—колгосп, комуна з одного боку і організоване дитинство—школу, піонерзагін—з другого, можна цілком ставити справу виробничого навчання й політехнізації на міцний і вдячний ґрунт.

Нарешті, ще один допис, що зветься «Життя комунарів-школярів».

«В комуні життя гарне школяреві. Не відривають від школи. А некомунарів часто відривають від школи. А комунарів не відривають. І комунари, коли прийдуть додому, то йдемо на роботу і нам записуються дні. За нами комуна турбується, щоб одягти всіх школярів. А некомунарські школярі дуже часто відриваються від школи, і коли їм і не робить, то і нічого не буде їсти і не будуть одягнуті. А в комуні хоч і не робитимуть, то одягають і обувають. Інколи відривають від школи; коли полоти, то людей не хвата, то відривають учнів від школи».

З цього наївного, нескладного і багато де в чому неточного дописа, яскраво проглядає одне: усвідомлення учнем комуни, як опори міцнішої, надійнішої, ніж родина, опори, що дає учневі

змогу вчитися навіть в тому випадкові, «коли їм і не робить». До речі сказати, автор дописа найретельніший і найсумлінніший з-поміж учнів-старшаків саме щодо «робить». Кожної вільної хвилини під час того, як ще функціонувала школа і весь час, як учнів відпустили на вакації і він завжди в роботі. Ніколи ні від чого не відмовляється і якось особливо ретельно, охоче і підкреслено-свідомо виконує всяку роботу.

ЦУКЕРКИ ЧИ ПЛЯН

Комуна «Кім» на всю околицю вславився своїми садками. Садки в кожній садибі комунара, садок колишній промадський біля школи, великий, винесений у поле сад куркуля Іщенка, Кольчиного батька, нині власність комуни, садки по садибах розкуркулених глитаїв, садки по садибах тих, хто ще не вступив до комуни. Крім садків у полі ще великий питомник—шкілка овочевих дерев—насаджений тамтешнім агрономом-садівником І. М. Безпаленком і переданий ним, нині комунаром, комуні «Кім». Садки молоді, здебільшого такі, що ще не давали плодів. Догляду за садками треба пильного й повсякденного. У комуні працюють спеціально приділені для цього люди, але їм не вправитися зо всім, не доглянути.

Комунари знають, що в перспективі, коли почнуть садки родити, комуна змушена буде поставити справу про охорону садків... від комунівських дітей. Річ звичайна: діти—завжди діти. І вони завжди радіші зеленому пуп'янкові сливи чи яблука, ніж спокійно дочекатися осені і поласувати стиглим і смачним овочем.

Але зараз комунівські сади, в особі дітей-школярів, мають великих друзів. На стовбурах дерев, між гілками, на листках, усюди, де тільки кому визначено природою, гніздяться справдішні, одвічні вороги садів—шкідники. Шовкопряд, бояришниця, золотузка і мільйони інших ведуть упертий наступ на садки. Комуна, звичайно, скільки може, бореться зі шкідниками, оббризкуючи зеленню і іншими отрутами дерева за вказівками агрономії. Але цього замало. Треба ще рук, сотні спритних і до того ж незайнятих «серйознішою» роботою рук, щоб обшарити кожне дерево, кожну гілочку, кожен листочок, чи не причаївся бува, чи не врятувався від страшною отрути ворог, шкідник.

Слово «шкідник» дуже люблять діти. Вони—великі раціоналісти, і їм цілком чужа сантиментальна «жалість» до опоетизованого в дитячих віршиках метелика. Сміх бере, коли пригадуєш віршика, вченого давно, ще за старих часів у сільській школі:

Расскажи, мотылек,
Как живеш ты, дружок,
Как тебе не устать
День-деньской все летать?

Герой віршика—метелик, злісно приховуючи своє шкідницьке єство, наприкінці віршика нахабно заявляє:

Но короток мой век.
Он не долее дня.
Будь же добр, человек,
И не трогай меня!

«Не трогай!»—сміються діти, коли я прочитав їм це твориво для сантиментальних паненят.—«Не трогай». А він за той день, що літає, яєчка покладе чи на лялечку обернеться та навиводить всякої погані, що аж садки світяться наскрізь. Ні, треба «трогати», і не якнебудь, а негайно і всім шкільним колективом!

Так було вирішено долю «дружка-мотилька» і розпочато нещадну проти нього війну.

Дорослі комунари, як і завжди, трохи насмішкувато поглядали на голосисту веселу армію, що шикувалася у похід на шкідників. Більш того, навіть побоювалися, що весела армія швидше нашкодить по садках, поламає гилля, пооббиває листя. Але на те їм хтось з дітей цілком резонно заявив:

— Ми ж не просто собі йдемо, а *організовано*. Ми ж піонери-школярі і кожна ланка, кожен ланковий цілком відповідає за лад і дисципліну.

В цьому справді була велика принципова різниця: йшли організовані діти, піонери, свідомі своїх завдань і відповідальности за садок. І ще свідомі того, що «мотильок» зовсім ніякий їм дітям не «дружок», і що його конче треба знищити.

За два дні праці ми вибирали з дітьми понад шістнадцять тисяч самих лише лялечок білого метелика. А що вже гнізд гусені вибирали по деревах і іншій погані—ліку не скласти. Ланка з ланкою запально змагаються, кожна ланка хоче вийти першою

в змаганні, зібрати якнайбільше шкідників. Характерна дрібничка, повз яку не хочеться пройти: у своїй праці ми застосували методи «твердих завдань».

— Тут немає вже лялечок,—заявляє ланка і йде до іншого дерева.

— Ні,—кажу,—е, та ще й не одна.

— А скільки, а скільки?

Тоді я спершу в жарт, а потім цілком серйозно, визначаю тверду цифру лялечок, що їх конче треба на цьому дереві розшукати. Спершу зустрічаю опір, що я його в душі, сміючись, звав «правоопортуністичним». «Тут, на цьому маненькому деревцві, зібрати аж стільки лялечок? Та їх тут хоч би штук трое знайти!» По хвилі, посперечавшись, заходжуються діти виконувати «тверде завдання». І завжди майже виконували, обшарюючи гострими оченятами кожну гілочку, кожен листок. А виконавши, полегшено зітхали й прохали на слідуюче деревце теж визначити їм «тверде завдання».

Покінчивши працю, ми розкладали ватру й палили своїх ворогів. І тоді вже дорослі комунари інакше поставилися до дитячої вигадки: купа в шістнадцять тисяч лялечок проречисто промовляла на користь цієї «вигадки». А завгосп комуні «розшидерився» і цілого кілограма цукерок купив дітям у кооперативові.

В такі походи ходила вся школа, і комунарські й некомунарські діти. Після таких походів вся армія з'являлася врешті перед дверима комунівської їдальні й солідно вимагала полудня чи сніданку, свідомо того, що їжу вона сьогодні чесно заробила. «Некомунарські» діти в такі хвилини почувають себе ні в тих, ні в сих. Частина з них розходиться додому, частина йде їсти до комунівської їдальні, свідомо свого права. З величезною цікавістю придивляються вони до всього, що діється в їдальні, жодна дрібниця не минає їхньої уваги. Вони вже асимілювалися з масою комунівських дітей і—самі, завтрішні комунари—в дитячому гурті при звичаються до комунівських порядків. З поміж них є декілька, що їхнім батькам і в перспективі не видно бути членами колгоспу, декого з тих батьків за спекуляцію хлібними зайви́нами й невиконання твердих завдань спіткала доля всіх куркулів: вони вже нині не живуть поблизу комуні. Такі тримаються по-різному: здебільшого трохи упереджено й собі, часом, верну́чи носа від нехитрого комунарського полудня. Забудеться

інше в роботі, в веселому школярському гурті, а потім таки й прорветься часом катне, батьківське, своє, що його не так то легко витравити школі, колективові...

Згодом, коли вже школа кінчила навчання, діти ходили похолом ще на одного ворога: на буряках, що побіля самої комуні, з'явилася совка, найлютіший ворог буряків. Власне, на дрібному бур'янцеві, що вдруте після поліття повитикався на буряках комунівські польоводи знайшли відкладені яєчка совки. Сполоти бур'ян сапачками—це ще не значить знищити ворога: прив'ялий бур'ян загорнеться землею, а з ним і шкідник. Треба було вирвати бур'ян руками и винести геть з ниви, а потім спалити.

Кілька гектарів випололи діти, мов гуси вищипали руками. А потім, настягавши соломи до дороги, весело палили бур'ян, а з ним разом і численних шкідників.

Вчителька, що невідступно з дітьми працювала у всіх цих експедиціях, резонно запевняла, що таку працю, як механічна боротьба зі шкідниками ніхто краще не зробить за дитячий гурт. На це можна пристати, особливо, якщо цей гурт—гурт піонерів, що змагаються поміж себе по ланках і одне з одним.

От лише підпорядкування цієї праці певним нормам, запровадження якихось норм винагороди за дитячу працю, кульгає в комуні на обидві. Справді бо: за статутом так артільським, як і комунівським, діти віком 9—10 років вважаються стовідсотковими утриманцями, їхня праця жодними статутами не передбачена й ніякими нормами не обмежена. Тим часом на практиці, та й не лише у наведених прикладах із боротьбою зі шкідниками, діти часто становлять собою реальну робочу силу.

І брак певного параграфа в статутіві призводить з одного боку до «широкопільської» практики стирання межі між працею дорослого й дитини, а з другого — серйозну працю, виконану дитини, зводить до ролі жарту, забавки, що в кращому разі компенсується кілограмом цукерок, поблажливо куплених завгоспом.

Це зовсім не значить, що я вважав би за потрібне переглядати правильність принципу визнання дітей за лише утриманців, за цілком непрацездатних. Саме в цьому й полягає одне з найбільших досягнень колективізації, що дитина звільняється від важкої, часом надсильної праці в господарстві на шкоду своєму духовному, розумовому розвитку.